

МРНТИ 10.31.35

АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ЗАҢНАМАСЫНДАҒЫ СОТ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕР ИНСТИТУТЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

А.К. КУРМАНОВА

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Данная работа посвящена рассмотрению теретических особенностей института доказывания в гражданско-процессуальном законодательстве. Содержание института доказывания прочно связано с вопросом объективного определения материальной истины. С развитием общественных отношений в настоящее время появилось большое количество гражданских дел с естественной реализацией права на защиту гражданских прав гражданами и юридическими лицами и своих законных интересов. Данное обстоятельство делает актуальным необходимость определения фактических обстоятельств гражданских дел. То есть увеличивает важность рассмотрения судебными органами всех данных по делу, сбору и исследованию доказательств. При этом особое значение правовое обеспечение исследуемого института, как и правильное и объективное его применение. Статья направлена на сравнение и выявление положительных и отрицательных моментов правового регулирования интитута доказывания по настоящему и утратившему силу Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан от 1999 года.

Ключевые слова: *доказывание, гражданское процессуальное законодательство, гражданское дело, стороны в гражданском судопроизводстве, суд.*

Аннотация. Бұл жұмыс азаматтық іс жүргізу заңнамасында дәлелдеу институтының теретикалық ерекшеліктерін карауға арналған. Дәлелдеу институтының мазмұны материалдық ақиқатты объективті анықтау мәселесімен тығыз байланысты. Қоғамдық қатынастардың дамуымен қазіргі уақытта азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтарын және өзінің заңды мүдделерін қорғау құқығын іске асырумен көптеген азаматтық істер пайда болды. Бұл жағдай азаматтық істердің нақты мән-жайларын анықтау қажеттілігін өзекті етеді. Яғни, сот органдарының іс бойынша барлық деректерді карауының, дәлелдемелерді жинау мен зерттеудің маңыздылығын арттырады. Бұл ретте зерттелетін институтты құқықтық қамтамасыз етудің, оны дұрыс және объективті қолданудың ерекше маңызы бар. Мақала қазіргі және Қазақстан Республикасының 1999 жылғы күші жойылған азаматтық іс жүргізу кодексі бойынша дәлелдеу институтын құқықтық реттеудің оң және теріс сәттерін салыстыруға және анықтауға бағытталған.

Түйінді сөздер: *дәлелдеу, азаматтық іс жүргізу заңнамасы, азаматтық іс, азаматтық сот өндірісіндегі тараптар, сот.*

Annotation. This work is devoted to the consideration of the teretic features of the Institute of evidence in civil procedural legislation. The content of the institution of proof is firmly connected with the issue of objective determination of material truth. With the development of public relations, a large number of civil cases have now appeared with the natural realization of the right to protect civil rights by citizens and legal entities and their legitimate interests. This circumstance makes urgent the need to determine the actual circumstances of civil cases. That is, it increases the importance of judicial review of all data on the case, the collection and study of evidence. At the same time, the legal support of the institution under study is of particular importance, as well as its correct and objective

application. The article is aimed at comparison and identification of positive and negative aspects of the legal regulation of the object of proof under the present and expired Civil procedure code of the Republic of Kazakhstan of 1999.

Keywords: *evidence, civil procedural legislation, civil case, parties in civil proceedings, court.*

2015 жылдың 31 қазанында жаңа Азаматтық процестік кодексі қабылданды. Талдау көрсеткендей, жаңадан қабылданған кодекс 1999 жылы 13 шілдеде қабылданған бұрынғы Азаматтық іс жүргізу кодексімен салыстырғанда айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгертулер азаматтардың сот билігі арқылы өз құқықтарын қорғауға қол жетімділігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ азаматтық дау-дамай жылдар бойы шешілмеген фактілерді болдыртпау үшін дауларды жедел түрде сотта қайта қарауға бағытталған. Сонымен бірге, азаматтық процестің сотта істерді қарауға мұқият дайындықты қажет ететін қосымша міндеттері бар.

Жаңадан қабылданған кодекске енгізілген өзгертулер мен толықтыруларға сәйкес дәлелдемелер сот солардың негізінде тараптардың талаптары мен қарсылықтарын негіздейтін мән-жайлардың, сондай-ақ істі дұрыс қарау және шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлардың бар немесе жоқ екендігін анықтайтын заңды тәсілмен алынған фактілер туралы мәліметтер болып табылады. Мәліметтер (алдыңғы заңға сәйкес деректер) алдыңғы заңдағы тараптардың және үшінші тұлғалардың түсініктемелерімен, куәлардың айғақтарымен, заттай дәлелдемелермен, сарапшылардың қорытындыларымен, іс жүргізу әрекеттерінің хаттамаларымен, іс жүргізу әрекеттерінің барысын және нәтижелерін көрсететін сот отырыстары хаттамаларымен және өзге де құжаттармен анықталуымен қатар, аудио-, бейнежазбаға, процестік әрекеттердің барысын және нәтижелерін көрсететін бейнеконференцбайланыс жүйелерін пайдалану арқылы алынған деректерден және өзге де көздерден алынуы мүмкін.

Алдыңғы және қолданыстағы кодекстерде дәлелдеудің ауыртпалығы тараптардың мойнында болуы маңызды қағидаттардың бірі болып табылады, сәйкесінше әр тарап өзінің талаптары мен қарсылықтарының негізі ретінде аталған жағдайларды дәлелдеуі керек. Алдыңғы кодекстің 66-бабында дәлелдемелерді тараптар мен іске қатысушы басқа адамдар соттың қарауына ұсынылатындығы және сот отырысында қаралатындығы айтылды. Жаңа кодекстің 73-бабында дәлелдемелер тараптар мен басқа да адамдар бұл істі сот талқылауына дайындау сатысында соттың қарауына жіберілетіндігі көрсетілген. Дәлелдемелер сот сатысында, егер оны дайындық кезеңінде ұсынудың мүмкін еместігі оны ұсынған адамдар дәлелдейтін болса ғана ұсынылуы мүмкін. Бұл ереже маңызды болып табылады және тараптарды істі дайындық сатысынан бастап мұқият қарастыруға міндеттеме жүктейді, әйтпесе олар азаматтық процестің келесі кезеңдерінде дәлелдерді ұсыну құқығынан

айырылады және бұл істі қараудың қорытынды нәтижесіне әсер етуі мүмкін олардың процедуралық әрекетсіздігі ретінде қарастырылады.

1999 жылғы Азаматтық іс жүргізу кодекстің 65-бапта әр тарап өзінің талаптарының және қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасайтын мән-жайларды дәлелдеуі тиіс делінген және қазіргі кодекстің 72-бабына сәйкес қорғаныс құралдарын пайдалануға, фактілерді растауға, оларға дау айтуға, процесті адал жүргізуге сәйкес келетін және іс жүргізуге жәрдемдесуге бағытталған дәлелдемелер және дәлелдемелерге қарсы қарсылықтарды судья белгілеген мерзімде келтіруге тиіс деген толықтыру енгізілген.

2015 жылғы Азаматтық процестік кодекстің 65-бабы дәлелдемелердің жарамдылығы осы кодексте көзделген тәртіппен алынса, аудио-, бейнежазбалар, оның ішінде байқау және (немесе) тіркеу аспаптарымен алынғандар, фото және (немесе) киноға түсіру материалдары, электрондық, цифрлық және өзге де материалдық жеткізгіштердегі басқа да материалдар жарамды дәлелдемелер ретінде танылуы мүмкін.

Алдыңғы кодекс 77-бабы әрбір дәлелдеме - қатыстылығы, жол берілуі, растығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер жиынтығы азаматтық істі шешу үшін жеткіліктігі тұрғысынан бағалануға тиіс және судья дәлелдемелерді өзінің ішкі сенімі бойынша бағалайды. Дәлелдемелердің жиынтығы, егер іске қатысты дәлелдеуге жататын немесе тарап жоққа шығармаған барлық және әрбір мән-жайлар туралы ақиқатты даусыз айқындауға жол беретін және сенімді дәлелдемелер жиналса, азаматтық істі шешу үшін жеткілікті болып табылады десе, қазіргі кодекстің 68-бабында ұсынылған дәлелдемелердің бұрмаланғандығы анықталса сот дәлелдемені жарамды дәлелдемелер қатарынан шығарып тастайды. Мән-жайлар, егер оларды растауға құжаттардың көшірмелері ғана ұсынылса, түпнұсқасын ұсыну қажеттігі заң талаптарынан туындаса, анықталды деп есептелмейді. Егер:

- 1) құжаттың төлнұсқасы жоғалса және сотқа берілмесе;
- 2) дауласушы тараптардың әрқайсысы ұсынған осы құжаттың көшірмелері бір-біріне ұқсамаса;
- 3) құжат төлнұсқасының мазмұнын басқа дәлелдемелердің көмегімен анықтау мүмкін болмаса, сот сонымен қатар құжаттың көшірмесімен немесе өзге де жазбаша дәлелдемелермен ғана расталатын мән-жайларды оның мазмұнын даулаған кезде дәлелденді деп есептей алмайды.

Егер іс үшін маңызы бар және екінші тарап жоққа шығармаған мән-жайларды даусыз растайтын, іске қатысты жарамды және анық дәлелдемелер жиналса, дәлелдемелердің жиынтығы азаматтық істі шешу үшін жеткілікті деп танылады.

Жоғарыда айтылғандай, сот дәлелдемелерді бағалау кезінде маңыздылығын, қолайлылығын, сенімділігі мен барабарлығын анықтайды. Азаматтық процесстегі салыстырмалы дәлелдемелер - бұл істі мәні бойынша қарау мен шешуге байланысты бір немесе басқа байланыс бар дәлелдер. Сондықтан, дұрыс шешім қабылдау үшін маңызды фактілерді растау кезінде тараптар ұсынылған шағымдар мен растауды немесе теріске шығаруды талап ететін фактілерге қатысты дәлелдемелерді ұсынуы керек.

Рұқсат ету тараптар ұсынған айғақтарды пайдалануда «шектеулер» терминін білдіреді. Азаматтық іс жүргізу заңнамасында кейбір шектеулер белгіленбеген. Шектеулер заттық құқықтарда белгіленген. Мәселен, мәміленің қарапайым жазбаша нысанын сақтамау дау туындаған кезде тараптарды мәміленің дәлелдемелеріне сілтеме жасау құқығынан айырады, бірақ жазбаша және басқа да дәлелдемелер беру құқығынан айырмайды. Дәлелдемелерді соттың бағалауы тараптар ұсынған дәлелдерді тексерумен қатар жүреді. Азаматтық іс жүргізу заңнамасы сот құжаттардың көшірмелерін түпнұсқаларымен расталған жағдайда ғана жазбаша дәлел ретінде қабылдай алмайтынын анықтады.

Дәлелдемелердің дұрыстығын айқындау кезінде дәлелдердің қайнар көздерін тексеру де жүзеге асырылады, өйткені іс жүргізу заңнамасын бұза отырып алынған дәлелдер азаматтық іс бойынша сот шешімі үшін негіз бола алмайды.

Алдыңғы кодекстің 70-бабында тексеру нәтижесінде дәлелдеменің шындыққа сәйкес келетіні анықталса, дәлелдеме рас деп есептелген. Бұл жерде қазіргі заңда «рас» сөзі «анық» сөзімен алмастырылған.

Қазіргі кодексте 71-бапта дәлелдемелерді қамтамасыз етуді судья істі сот талқылауына дайындау кезінде немесе істі бірінші сатыдағы сотта қарау кезінде арыз келіп түскен күннен бастап үш жұмыс күнінен кешіктірілмейтін мерзімде жүргізеді делінген. Ал, ескі кодексте дәлелдемелерді қамтамасыз етуді судья жүргізгенімен нақты жүргізу мерзімін көрсетпеген болатын.

Алдыңғы кодекстің 72-бабына сәйкес істі қараушы сот іске қатысушы адамдардың Қазақстан Республикасының құқықтық көмек көрсету жөнінде келісімі бар басқа мемлекетте дәлелдемелер жинау туралы өтінішін қанағаттандырған жағдайда осы келісімнің ережелеріне сәйкес сот тапсырмасын жібереді. Жаңа кодекс бойынша, мұндағы құқықтық көмек көрсету жөнінде келісім құқықтық көмек көрсету туралы шартпен, дәлелдемелер жинау туралы өтініш дәлелдемелерді қамтамасыз етудің (жинаудың, зерттеудің) қажеттігі туралы өтінішхатпен ауыстырылған.

1999 жылғы Кодекстің сотқа жазбаша дәлелдемелер табыс ету міндеттілігі туралы 83-бабында сот хабардар етілмеген жағдайда, сондай-ақ соттың жазбаша

дәлелдемелерін табыс ету талабы сот дәлелсіз деп таныған себептер бойынша орындалмаса, іске қатысушы тұлғалар - он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде, ал соттың қайталама және одан кейінгі талаптарын орындамаған жағдайда, жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл төлеу туралы жаза көзделген. Бірақ, қолдансытағы заңда бұл жаза түрі алынып тасталған.

Жаңа заңнамаға сәйкес Ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану (78-бап) тарап ұсынатын анықтамамен немесе тиісті процестік әрекеттің хаттамасымен не сот отырысының хаттамасымен тіркеп қойылады. Анықтамада немесе хаттамада ғылыми-техникалық құралдардың атауы, оларды қолданудың шарттары мен тәртібі, осы құралдар қолданылған объектілер және оларды пайдалану нәтижелері көрсетіледі.

Сот сараптамасын тағайындауға қатысты жаңа Кодекстің 82-бабына сәйкес іске қатысатын адамдар соттан сот сараптамасы ісін жүргізуді қажетті арнайы ғылыми білімі бар нақты адамға тапсыру туралы сұрай алады.

1999 жылғы Кодексте 91-1-бапта үлгілерді алу туралы дәлелді ұйғарым шығарылатын болса, жаңа заңға сәйкес дәлелді ұйғарымның орнына уәжді ұйғарым шығарылады.

Азаматтық процесте іске қатысатын адамдар сотта әртүрлі жағдайлардың әсерінен өзгеруі мүмкін істегі заңды жағдайын растайтын фактілер мен дәлелдер келтіреді. Олар өздерінің құқықтық позициясы мен басқа адамдардың позициясы туралы түсінік қалыптастырады. Сотта қаралған дәлелдерге сүйене отырып, бұл адамдар өздерінің ұстанымдарының тұрақтылығы туралы қорытынды шығарады немесе бұл іске қатысуды жалғастырады немесе соттан бас тартады, келісім шартын жасасудың жолын іздейді, талап арызды мойындайды және т.б. Сот тараптардың фактілері мен дәлелдерін талдайды, тараптарды іс бойынша қосымша дәлелдемелер ұсынуға шақырады және дәлелдемелер жинауды жеңілдетеді. Сайып келгенде, сот барлық істі қарау туралы шешім шығарады. Сондықтан, дәлелдеу кезінде сот және іске қатысушы адамдар дәлелдеу объектісінің мән-жайын, оның элементтерін дәлелдемелер көмегімен негіздейді, бұл істі шешу үшін маңызды жаңа білімді қалыптастыруға әкеледі. Бұл сот дәлелдемелерінің мәнін анықтайтын білім.

Сот субъективті құқықтың немесе заңмен қорғалатын мүдденің бар екендігі туралы шешім қабылдағанға дейін, бұл құқық немесе мүдделер негізделген фактілерді дәл анықтауы керек. Маңызды заң ережелері құқықтық салдарларды байланыстыратын заңды маңызды фактілер, әдетте, процеске дейін пайда болады және бар, сондықтан сот олар туралы білімді дәлелдер мен дәлелдерге жүгінбестен тікелей ала алмайды. Сот дәлелдемелері азаматтық іс жүргізу заңнамасының талаптарына сәйкес толық орындалуы керек, ережелерде формальды логика заңдылықтары, таным процесінің заңдылықтары ескеріліп, сот алған қорытындылардың дұрыстығын қамтамасыз етіледі.

Соттық дәлелдеу - бұл тараптар мен іске қатысушы басқа адамдар мен өкілдердің іс бойынша маңызды фактілерді дұрыс қарауға, азаматтық іс жүргізудің қарсыласу қағидасының мәнінен туындайтын қисынды және практикалық әрекеті. Заң ғылымында сот дәлелдемелері ұғымы туралы екі көзқарас бөлінген, олар сот дәлелдемелерінің көлемі, элементтері және оның субъектілері туралы әр түрлі түсінік береді.

А.Ф. Клейнман, азаматтық процесстегі дәлелдемелер - бұл дәлелдемелерді ұсынудан, жаудың айғақтарын жоққа шығарудан, өтініш білдіруден, дәлелдемелерді зерттеуге қатысудан тұратын тек тараптардың іс жүргізу әрекеті. Қ.С. Юдельсон сот дәлелдемелерін заңмен белгіленген процедуралық құралдар мен әдістерді қолдану, тараптар арасындағы дауды шешуге қажетті фактілердің болуы немесе болмауы объективті шындық ретінде белгілеу процесі субъектілерінің қызметі деп анықтады. тараптардың шағымдары мен қарсылықтарының негізі фактілері.

Бәсекелестік қағидасына сәйкес сот тараптарға дәлелдемелер жинауға көмектесуге, тараптардың назарын тараптар көрсетпеген фактілерге аударуға құқылы және міндет. Соттық дәлелдеулер дәлелдемелерді көрсететін, ұсынатын, жинайтын, зерттейтін және бағалайтын фактілерге қатысты тараптар мен мүдделі тұлғаларды растайтын процедуралық әрекеттерден тұрады. Бұл қызметтің субъектілері: тараптар, іске қатысушы басқа адамдар, өкілдер.

Сот дәлелдемелерінде екі бірдей аспект органикалық түрде біріктірілген: психикалық және практикалық. Дәлелдеудің психикалық (логикалық) жағы логикалық ойлау заңдылықтарына бағынады; практикалық (процедуралық) қызмет, яғни. құқықтық нормалардың талаптарын ескере отырып және соларға сүйене отырып дәлелдейтін процедуралық қадамдар. Заң ережелері ойлау процесінің шынайы болуына жақсы жағдай жасайтын осындай процедуралық әрекеттерді орындауды белгілейді. Процедуралық дәлелдемелер тек ақыл-ой логикалық қызметі немесе практикалық жұмыс ретінде түсіндірілмейді. Сот дәлелдемелері бұл екі қызметтің бірлігі: логикалық және процедуралық.

Сот дәлелдемелері келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) дәлелденуге тиісті мән-жайлар шеңберін айқындау;
- 2) іс бойынша дәлелдемелерді анықтау және жинау;
- 3) дәлелдемелер сараптамасы;
- 4) дәлелдемелерді бағалау;
- 5) сот актілерін қарау кезінде сот дәлелдемелерінің дұрыстығын тексеру.

Барлық осы кезеңдердің үйлесуі сот дәлелдеу процесін анықтайды. Дәлелдеу процесін реттейтін заң ережелері жалпыға бөлінеді, яғни. кез келген жағдайда дәлелдемелермен

байланысты және істердің жекелеген санаттарындағы дәлелдемелердің ерекшеліктерін реттейтін арнайы.

Сот дәлелдемелерін қолданудың азаматтық процестік нысаны, біріншіден, дәлел ретінде Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде қарастырылған көздер ғана пайдаланылуы мүмкін; екіншіден, дәлелдемелер анықталып, жазылады, жиналады, толығымен егжей-тегжейлі реттелген тәртіпте қолданылады және дәлелдемелер анықталған сәттен бастап оны бағалауға дейін өзара байланысты талаптардың бірыңғай жүйесін білдіреді. Мысалы, куәгерлердің айғақтарын қорғаншылық және қамқоршылық органдарында және басқа органдарда қолдануға болады. Алайда сот дәлелдемелері сотта ғана пайда болады. Заңды бұза отырып алынған дәлелдер заңды күшке ие емес және сот шешімі үшін негіз бола алмайтындығын ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 1999 жылғы 13 шілдедегі № 411 Заңы// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000411_
- 3 Есбағанбетов Ш. Азаматтық іс жүргізуді жетілдірудің (оңтайландырудың) кейбір мәселелері туралы // Заңгер. - 2013. - №9. - С. 16-18.
- 4 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Том 1. Учебник. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 416 с.
- 5 Атаханова С.К., Мірәлиева М.Қ. Азаматтық іс жүргізудегі дәлелдемелерді бағалаудың мәні және мазмұны // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сер. - 2016. - №1. - С. 104-108.
- 6 Баймолдина З. Х. Доказывание и доказательства в гражданском судопроизводстве: Научно-практическое пособие. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001.